

AGNOSTİSİZM

Ferit USLU*

Özet

Yaklaşık birbuçuk asırlık geçmişi olan bir terim olmasına rağmen agnostisizm, günümüzde bir felsefi görüş olarak ateizmden neredeyse daha yaygın hale gelmiştir. Bu öneminden dolayı agnostisizm, sosyolojik, psikolojik incelemeleri hak ettiği kadar felsefi ve epistemolojik açıdan da incelemeyi hak etmektedir. Agnostisizmin felsefi incelemesi birçok konuyu içerir: Bunlar arasında tanımı, tarihçesi, çeşitleri, ateizmden farkları gibi agnostisizmi tanımaya yönelik konular olduğu gibi, felsefi dayanakları ve bunların tartışılması gibi epistemolojik açıdan ele alınması gereken problematik konular da vardır. Bununla birlikte bir makalenin sayfa sınırları içinde hem agnostisizmi tanıtmak hem de onun epistemolojik dayanaklarını ortaya koyup tartışmak mümkün gözüküyor. Bu nedenle biz, bu makede yalnızca agnostisizmin tanımı, tarihçesi, çeşitleri ve felsefi bir tutum olarak ateizmden farkları konularını ele alacak ve inceleyeceğiz.

Anahtar kelimeler: Agnostisizm, ateizm, Thomas Huxley, teizm.

Abstract

Agnosticism

Although agnosticism as a term has got nearly one and a half century past, nowadays it becomes more common than atheism as a philosophical thought. Because of the importance ascribed to agnosticism, it deserves not only sociological and psychological researches but also philosophical and epistemological analyses. The study of agnosticism involves many topics; the definition of agnosticism, its history, its types and the differences from atheism etc. Also, there are some more problematical issues about agnosticism which should be discussed through an epistemological point of view like its philosophical grounds and discussion of those grounds. However, within the limits of an article it could not seem possible to put forward distinguishing characters of agnosticism together with its epistemological grounds. Therefore, in this article we only deal with its meaning, its background, its types and differences from atheism as a philosophical approach.

Keywords: Agnosticism, atheism, Thomas Huxley, theism.

Agnostisizm, ateizmle birlikte, günümüz dünyasında dinlere ve Tanrı'ya mesafeli tavır benimseyen insanlar arasında revaç bulan yaygın felsefi bir tavidir. Hatta bazı çevrelerde kendini agnostik olarak tanımlayanların ateist olarak tanımlayanlardan fazla olduğu görülmektedir. Nitekim 2006 yılında Ameri-

* Doç. Dr., Hitit Ü. İlahiyat Fakültesi

ka'daki Üniversite ve Kolej profesörlerin dini inançları üzerine yapılan bir araştırmada kendini ateist olarak tanımlayan profesörlerin oranı %10'da kalırken agnostik olarak tanımlayanların oranı %13 olarak tespit edilmiştir.¹ Günümüz dünyasında etkisi ve yaygınlığı bu kadar fazla olan agnostisizm, sosyolojik, psikolojik incelemeleri hak ettiği kadar ve belki daha fazla felsefî açıdan incelemeyi hak etmektedir.

Agnostisizmin felsefî incelemesi birçok konuyu içerir. Bunlar arasında tanımı, tarihçesi, çeşitleri, ateizmden farkları gibi agnostisizmi tanımaya ve anlamaya yönelik konular olduğu gibi felsefî dayanakları ve bunların tartışılması gibi epistemolojik açıdan ele alınması gereken problematik konular da vardır. Bununla birlikte bir makalenin sayfa sınırları içinde hem agnostisizmi tanıtmak hem de onun epistemolojik dayanaklarını ortaya koyup tartışmak mümkün gözüküyor. Bu nedenle biz, agnostisizmin epistemolojik inceleme ve sorgulamasını bir başka makalede konu etmeyi düşünerek burada tanımı, tarihçesi ve çeşitleri üzerinde durarak özellikle ateizmle karşılaştırılmasına yoğunlaşacak ve agnostisizmin ateizmden fark(lar)ını belirlemeye çalışacağız.

1. Agnostisizmin Tanımı ve Tarihçesi

Agnostisizm kelimesi, etimolojik olarak Yunanca'da "bilinmeyen", "bilememek" anlamlarına gelen *agnostos* kelimesinden gelmektedir.² Kelime kökeninden hareketle agnostisizmi "bilin(e)mezcilik" olarak Türkçeye çevirebiliriz. Ancak bu kelimeyi bir din felsefesi terimi olarak tanımlamak o kadar kolay değildir. Zira agnostisizme yüklenen anlam, filozoftan filozofa hatta teologdan teologa değişmektedir. Özellikle agnostiklerin Tanrı'ya inanıp inanmadıkları ve agnostikle ateist arasındaki farkın ne olduğu soruları karşısında agnostisizm teriminin bir birinden oldukça farklı en az iki kullanımı/anlamı olduğunu görürüz.

Alvin Plantinga, bahsettiğimiz farklı kullanımlara dikkat çekerek terimi şu şekilde tanımlamaya çalışır:

Popüler [birinci] anlamda Tanrı'ya inanmayan kişiye ateist denirken Tanrı'ya ne

1 Bk. Neil Gross and Solon Simmons, "The Religiosity of American College and University Professors", *Sociology of Religion*, Oxford University Press, Oxford 2009, vol. 70, no: 2, Advance Access Publication: doi:10.1093/socrel/srp026, s. 114. (erişim tarihi: 9.04.2012).

2 Peter Saint-Andre, "Agnosticism", *The Ism Book*, <http://www.ismbook.com/> (erişim tarihi: 9.04.2012)

inanan ne de inanmayan kişiye agnostik denir. Ancak daha *teknik* [ikinci] *anlamda* agnostisizm, Tanrı'nın var olduğu ya da yok olduğunu gerekçelendirme de insan aklının yeterli rasyonel zeminlere sahip olma kapasitesinin bulunmadığını ileri süren görüştür.³

Plantinga'nın bahsettiği birinci çeşit agnostisizmi, Tanrı'nın varlığı konusunda yargıda bulunmaktan kaçınmak, bir tür şüphecilik veya kararsızlık olarak değerlendirmek mümkün iken ikinci çeşit agnostisizmi hakkında yeterli delil olmadığı için Tanrı'nın varlığını kabul etmemek şeklinde ifade etmek uygundur. Agnostisizmin ikinci çeşidini bir "inanç" olarak ateizmden ayırmak hayli zordur. Bununla birlikte bu konuya şimdilik burada girmeyeceğiz, zira makalemizin ilerleyen sayfalarında bu konu ayrıntılı olarak ele alınacaktır.

Agnostisizmin bu iki farklı anlamını göz önünde bulundurarak ve bunların köklü farklılıklar olduğunun altını çizerek biz de bir tanımlama denemesi yaparsak Tanrı'nın varlığı ve yokluğu konusunda bir yargısı olmayan *veya* yeterli delil olmadığı için Tanrı'nın varlığını kabul etmeyen kişiler agnostiktir, diyebiliriz.

Agnostisizm terimini bir "izm" olarak felsefi literatüre sokan kişi on dokuzuncu yüzyıl İngiliz biyolog ve düşünürü Thomas Huxley (1825-1895) olmuştur.⁴ Huxley, agnostisizm kavramını -kendi ifadesiyle- icat ederken zıttı olan gnostisizm kavramından hareket etmiştir.

Gnostisizm terimi, "bilgi, hikmet, marifet" anlamlarına gelen Yunanca *Gnosis* ve "bilmeyi başarmak" anlamına gelen *gnostikos* kelimelerine dayanır. Gnostik gelenekler, kurtuluş için gerekli olan "gerçekliğin doğası ile ilgili bilgilerin" kendilerine verilmiş olduğunu savunurlar. Tanrı, alem, insan ve bunlar arasındaki ilişkileri özel kişilere verilmiş gizli kutsal (*ezoterik*) bilgiyle açıklayan Sabiilik, Maniheizm ve Hermetizm gibi dinler, genellikle günümüzde gnostik dinler olarak nitelenmektedir.⁵

Ancak Huxley, 1869'da *İngiliz Metafizik Derneği*'nde agnostisizm terimini ortaya attığında, gnostisizmin yukarıdaki tanımına göre daha geniş bir anla-

3 Alvin Plantinga, "Agnosticism" maddesi, *A Companion to Epistemology: Blackwell Companions to Philosophy*, Second Edition, edited by Jonathan Dancy, Ernest Sosa and Matthias Steup, Blackwell Publishing, Hong Kong 2010, s. 223.

4 George W. Hallam, "Source of the Word 'Agnostic'", *Modern Language Notes*, Johns Hopkins University Press, 1955, vol. 70, no: 4, ss. 265-269.

5 Şinasi Gündüz, *Din ve İnanç Sözlüğü*, Vadi Yayınları, Ankara 1998, s. 143.

mından hareket etmiştir. Huxley'in yazdıklarına baktığımızda kendisinin gnostisizmi, "Tanrı, âlem ve mukadderatla ilgili kesin bilgiye sahip olma iddiası" anlamında kullandığını anlıyoruz. Dolayısıyla ona göre sadece yukarıda sayılan ezoterik dinler değil Hıristiyanlık, Yahudilik, İslam ve bilumum metafizik öğretiler de gnostiktir. Onun aşağıdaki ifadelerinde bu husus açıkça görünmektedir:

Bu kelime [agnostik] aklıma, Kilise tarihi 'gnostik'liğinin zıttı olarak geldi. Çünkü Kilise, benim bilgisiz olduğum konularda çok fazla şey bildiğini iddia etmekteydi. [...] Şansımın yaver gitmesiyle bu terim kabul gördü.⁶

Ayrıca Huxley, agnostisizm tabirini ileri sürmesine yol açan süreci ve bu çerçevede gnostisizm terimine yüklediği özel anlamla ilgili şunları da yazmaktadır:

Entelektüel bir olgunluğa ulaşıp, kendi kendime bir ateist mi, teist mi, yoksa bir panteist mi; bir materyalist mi yoksa bir idealist mi; bir Hıristiyan mı yoksa bağımsız bir düşünür mü olduğumu sorduğumda gördüm ki, daha çok öğrendikçe ve daha çok düşündükçe bu soruya cevap vermeye daha az hazır oluyorum. Sonunda şu sonuca vardım: Bu gruplardan sonuncusu [bağımsız bir düşünür] dışında hiçbirinin ne ürünü ne de mensubuyum. Bu gruplara mensup insanların çoğunun üzerinde uzlaştığı tek bir şey vardı ve ben o şeyde onlardan ayrılıyordum. Hepsi de kesin bir "gnosis"i elde ettiklerinden ve varoluş sorununu çözdüklerinden çok emindiler. Bense böyle bir bilgiye sahip olmadığım ve varoluş sorununu çözemediğimden neredeyse eminim. Ayrıca bu sorunun çözülemez olduğuna güçlü bir inancım var.⁷

Huxley, *İngiliz Metafizik Derneği*'ne kabul edildiği sırada bu düşünceler içindeydi. Dernekte, her felsefi ve teolojik görüşten insan bulunuyordu. Onun kendi ifadeleriyle dernek arkadaşlarından birçoğu şu ya da bu görüşün "–ist"iydi. Fakat yukarıda aktardığımız üzere Huxley, kendisine hiçbir felsefi ya da teolojik etiketi uygun görmüyor, yakıştıramıyordu. "İşte bu yüzden" diyor Huxley "ben de kendi görüşümü ele aldım ve ona en uygun isim olacağını düşünerek 'agnostik' kelimesini icat ettim."⁸

Bu ve benzeri ifadelerinden Huxley'in agnostisizmi "başta Tanrı'nın varlığı olmak üzere dinî inançların doğruluklarının bilinmezliği ve ayrıca bilinemeye-

6 Thomas Huxley, "Agnosticism", *Collected Essays: Volume V: Science And Christian Tradition*, D. Appleton and Company, New York 1902, s. 239.

7 *Aynı eser*, s. 238.

8 *Aynı eser*, s. 239.

ceği inancı” diye tanımladığı anlaşılıyor. Fakat acaba onun tanımı bu kadarla sınırlı mı?

Aslında bununla sınırlı olsaydı, tanımlanan bu haliyle Huxley’ci agnostisizm pek çok dindar insana ve düşünüre çok da itici gelmezdi. Zira pek çok dindar ve özellikle fideizmin şu ya da bu biçimini kabul etmiş olan teolog ve filozoflar, Tanrı’nın varlığı başta olmak üzere pek çok dini inancı ‘bilgi’nin konusu olarak görmez. Fakat onlar aynı zamanda bilginin konusu olarak görmedikleri bu şeylere inanmakta da bir sorun görmezler. Hatta dini imanın doğasının tam da bu olduğunu, yani bilinmeyen ve görünmeyene şüphe etmeden tam bir teslimiyetle iman etmek olduğunu ileri sürerler.

Huxley’ci agnostisizm, işte bu noktada fideizmden köklü bir biçimde ayrılır. Fideistin aksine agnostik, kanıtlanmamış doğrulara inanmanın rasyonel ve etik açıdan uygun olmadığını düşünmektedir. Huxley, kendi agnostisizminin dayandığı bu prensibi şu sözleriyle ifade eder:

Agnostisizm, ne ‘negatif’ bir inanç esası olarak ne de her hangi bir türden bir inanç esası olarak ele alınabilir. Sadece o, etik ve entelektüel bir prensibe dayanarak mutlak inancın geçerliliğini sorgular. Bu prensip, pek çok şekilde ifade edilebilir, fakat hepsi de şu kapıya çıkar: Kişinin, bir önermenin objektif doğruluğundan emin olmayı mantıksal açıdan haklılaştıran (*logically justifies*) delilleri yoksa o önermenin doğruluğundan emin olduğunu söylemesi yanlıştır.⁹

Huxley, söz konusu prensibin doğurduğu pratikteki sonucu başka bir yazısında “...kanıtlanmamış veya kanıtlanması mümkün olmayan sonuçlara kesin doğruymuş gibi sarılma” sözleriyle dile getirir.¹⁰ Öyleyse Huxleyci agnostisizmi fideizmden ayıran şey, agnostiğin bilmediği ve bilinemeyen şeye ‘doğru’ diye inanmayı rasyonel bir tutum olarak görmemesidir.

Huxley’in aşağıdaki ifadeleri, onun agnostisizme yüklediği anlamla ilgili tespitlerimizi teyit ediyor:

Eğer benden agnostisizmin inanç esasları istenirse, onun inanç esaslarının olmadığı ve tabiatı icabı da hiçbir zaman olamayacağını söylemem gerekir. Aslında agnostisizm, bir inanç değil bir yöntemdir. Bu yöntemin özünde tek bir prensibe sıkı sıkıya bağlılık bulunur... Söz konusu prensip, pozitif olarak şöyle ifade edilebilir: Zekânı kullanman gereken konularda aklını seni götürdüğü son

9 Thomas Huxley, “Agnosticism and Christianity”, *Collected Essays*, Volume V: Science and Christian Tradition D. Appleton And Company, New York 1902, s. 310.

10 Huxley, “Agnosticism”, s. 239.

noktaya kadar, başka hiçbir şeyi dikkate almadan kullan. Negatif olarak da şöyle: Zekânı kullanman gereken konularda, kanıtlanmamış veya kanıtlanması mümkün olmayan sonuçlara kesin doğruymuş gibi sarılma. İşte bunu ben agnostığın inancı olarak benimsiyorum. Her kim bu inancı tam anlamıyla sürdürürse, gelecek onun için ne hazırlarsa hazırlasın, yüzü kızarmadan insan içine çıkabilir.¹¹

Bu ifadelerde geçen prensibin bir benzeri, fakat bu sefer 'inanç etiğinin' temel prensibi olarak daha ayrıntılı bir biçimde ve Huxley'den kısa bir süre sonra (1877'de) William Clifford (1845-1879) tarafından ileri sürülmüştür. Clifford, "İnanç Ahlakı" ismini verdiği makalesinde eylem ve davranışların ahlak prensiplerine dayanması gerektiği gibi inançların da ahlakî bir prensibe dayanması gerektiğini savunur. O söz konusu ahlakî prensibi, "Bir şeye yetersiz delile dayanarak inanmak, herkes için her zaman ve her yerde yanlıştır." şeklinde formüle eder.¹²

Aslında agnostisizm terimini Huxley icat etmiş olsa da agnostik düşünürler elbette ondan önce de vardı. Agnostisizmi, dini inançlar konusunda şüphecilik olarak ele alırsak bu yaklaşım tarzının çok eskilere gidebileceğini düşünmek hiç de yanlış olmaz. Bu bağlamda Antik Yunanlı düşünür Protogoras'ı belki de ilk agnostik düşünür olarak değerlendirilmek mümkündür. O, Tanrı'nın varlığı hakkında şöyle demiştir:

Tanrılara gelince onların var olduklarını ya da olmadıklarını bilmeye hiçbir yol bulamadım. Hem sorunun gizemliliği hem de insan yaşamının kısalığı bu konuda bilgi elde etmeyi engelleyen pek çok şey arasında sayılabilir.¹³

Modern dönemde Huxley öncesi agnostik düşünceye zemin hazırlamada bazı filozoflar önemli kilometre taşları olmuşlardır. Bunların başında David Hume ve Kant gelmektedir.¹⁴ Kendilerinin agnostik olup olmadıkları ayrı bir tartışma konusu olmakla beraber¹⁵ her iki düşünür de yazdıklarıyla metafiziksel bilginin imkânını sorguladılar ve Tanrı'nın varlığının delillerinin bir kanıt

11 Huxley, "Agnosticism", s. 239.

12 William Kingdon Clifford, "İnanç Ahlakı", çev.: Ferit Uslu, *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Çorum 2006, cilt: 5, sayı: 9, ss. 125-136.

13 Diogenes Laertius, *Lives of Eminent Philosophers*, English Translation and ed. by R. D. Hicks, London: W. Heineman- New York: G. P. Putnam's Sons, 1925, vol. II, Book IX, [51-53] s. 465.

14 William L. Rowe, "Agnosticism", *The Shorter Routledge Encyclopedia Of Philosophy*, edited by Edward Craig, Routledge Pub., London-New York 2005, s. 10.

15 Bk. Yaşar Türkben, "David Hume'un Agnostisizmi", *EKEV Akademi Dergisi*, Sayı: 47, Yıl: 15, 2011; Mustafa Çevik, *David Hume ve Din Felsefesi*, Dergah Yay., İstanbul 2006.

olarak görülemeyeceğini ileri sürdüler. Bernard Lightman, agnostisizmin kökenleri ile ilgili yaptığı önemli çalışmasında özellikle Kant'ın etkisine önemle vurgu yapar.¹⁶

On dokuzuncu yüzyılda birçok ünlü agnostik düşünür vardır. Bunlar arasında İngiltere'den Herber Spencer, William Hamilton (1788-1856), Henry Longueville Mansel (1820-1871) ve Amerika'dan Robert G. Ingersoll (1833-1899) sayılabilir. Yirminci yüzyılda ise özellikle mantıkçı pozitivistler ve Bertrand Russell önde gelen agnostiklerdendir.

2. Agnostisizmin Çeşitleri

Yukarıda agnostisizmin filozoftan filozofa ve teologdan teologa tanımının değiştiğini söylemiştik. Bunun en önemli nedeni, agnostisizmin farklı türlerinin bulunmasıdır. Filozoflar, bu farklı türlerden sadece birini göz önünde bulundurarak tanımlarını yaptıkları için değişik agnostisizm tanımları ortaya çıkmıştır. Kanaatimce çeşitlerini belirgin kılmadan agnostisizmin ne doğru bir tanımına ulaşmak ne de ateizmden farkını ortaya koymak mümkün olacaktır.

Agnostisizm üzerine yazı yazmış olan birçok filozof, "zayıf" ve "güçlü" şeklinde onun iki çeşidinden bahseder.¹⁷ Öte yandan William Rowe gibi bazı yazarlar da zayıf, ılımlı (orta) ve güçlü olmak üzere agnostisizmi üç türe ayırırlar.¹⁸

Bunun dışında agnostisizm terimini daha geniş bir kapsamda kullanarak agnostik teizm, agnostik ateizm, kayıtsız agnostisizm, pragmatik agnostisizm gibi türlere ayıranlar da bulunmaktadır. Bu son tasniflerde geçen agnostik teizm, Kierkegaard ve Kant gibi Tanrı'nın varlığının bilinemeyeceğini bu konuda bilginin bizim bilme kapasitelerimizi aştığını kabul ettiği halde yine de Tanrı'nın varlığına inanan kişiler için kullanılır. Agnostik teizme, dinî agnostisizm de diyenler vardır.¹⁹ Agnostik ateizm ise Thomas Huxley, William Clifford,

16 Bernard Lightman, *The Origins of Agnosticism: Victorian Unbelief And The Limits Of Knowledge*, The Johns Hopkins University Press, 1987, ss. 38-51.

17 Robin Le Poidevin, *Agnosticism: A Very Short Introduction*, Oxford University Press, Oxford-New York 2010, ss. 9-10; Plantinga, "Agnosticism" maddesi, s. 223.

18 William L. Rowe, "Agnosticism" *Routledge Encyclopedia of Philosophy*, ed. by E. Craig, London, Routledge, <http://www.rep.routledge.com/article/K001> (erişim tarihi: 09.02.2012)

19 Rowe, "Agnosticism", s. 10; Antony Flew, "Agnosticism" maddesi, *Encyclopedia Britannica, Online Academic Edition*, 2011, <http://www.britannica.com/EBchecked/topic/9356/agnosticism>

Bertrand Russell gibi her hangi bir inancı yeterli kanıt bulunmadan inanmanın rasyonel olmadığını ileri süren agnostik ilkedeki hareketle Tanrı'nın varlığına inanmayı akla uygun bulmayan düşünürlerin tavrıdır. Açıkçası ileride ele alacağımız üzere bu tutuma aynı zamanda güçlü agnostisizm veya felsefi agnostisizm de denmektedir.²⁰

Kayıtsız agnostisizm ve pragmatik agnostisizm ile genellikle zayıf agnostisizmin ifade edilmek istendiği anlaşılmaktadır. Bu agnostisizm türlerinde Tanrı inancına ve dine tam bir kayıtsızlık ve ilgisizlik durumu söz konusudur. Bu tutuma "apateizm" (kayıtsızlık) de denmektedir.²¹

Bütün bu sınıflandırmalar içinde agnostisizmi "zayıf" ve "güçlü" diye ayırmak en uygun tasnif olarak gözükmektedir. Zira bu tasnif, farklı adlarla ifade edilen diğer türleri içine aldığı gibi epistemolojik bakış açısına da daha uygun düşmektedir. Epistemolojik duruş açısından da agnostisizmi zayıf ve güçlü formları altında toplamak hem mümkün hem de daha kapsayıcı gözüküyor.

3. Zayıf Agnostisizm

Pek çok düşünür agnostisizmin bu çeşidinden söz ederler. Bazı filozoflar agnostisizmin zayıf formuna, agnostisizmin popüler anlamı demişlerdir.²² Zayıf biçimine göre agnostik, Tanrı'nın ne varlığına ne de yokluğuna inanan, her iki konuda da ciddi kuşku içinde olan, "yargısı olamayan" veya "yargısını askıya almış" olan kişidir.²³

Nicholas Everitt,²⁴ "ben agnostik terimini, Tanrı'nın varlığı ile yokluğunun

(erişim tarihi: 22.08.2011).

20 Rowe, "Agnosticism", s. 10; Flew, "Agnosticism"

21 Kendini bir apateist olarak ilan eden Jonathan Rouch, dini inancını şu şekilde tasvir ediyor: "Eskiden biri bana dini görüşümü sorduğunda 'ateistim' diyordum. Şimdi sorulduğunda ise 'ateistim' diyecekken kendimi tutuyor ve 'eskiden kendime ateist derdim' diyorum ve ekliyorum: 'Hala Tanrı'ya inanmıyorum fakat daha da önemlisi bu konuda bir tarafta veya öteki tarafta olmanın önemli olduğunu da artık düşünmüyorum. İşte beni vuran bu, ben bir apateistim." Jonathan Rouch, "Let it Be", *Atlantic Monthly*, May, 2003, vol. 291, Issue 4, ss. 34-35.

22 Ronald W. Hepburn, "Agnosticism" *The Encyclopedia of Philosophy*, ed. Paul Edwards, Crowell Collier and Macmillan Inc., New York-London 1967, vol. 1, s. 56.

23 Plantinga, "Agnosticism", s. 223.

24 *50 Voices of Disbelief: Why We are Atheists?*, ed. by Russell Blackford and Udo Schüklenk, Wiley-Blackwell, 2009, ss. 16-23.

eşit ölçüde muhtemel olduğunu düşünen kişi için kullanıyorum” derken aslında adını koymasa da agnostisizmin bu zayıf formundan bahsetmektedir.²⁵ Yine Kai Nielsen da,

Dindar insanlar, ‘Tanrı benim yaratıcımdır’ gibi dini önermeleri doğru kabul ederler, bazı ateistler, bu ateistten [kendisinden söz ediyor] farklı olarak, onların yanlış olduğuna hükmederler; bir de bu (sözde) önermelerin doğru mu yanlış mı olduğu konusunda bir karara ulaşamamış olan agnostikler vardır. Agnostikler, dinle ilgili iddiaların ya doğru ya yanlış olması gerektiğine fakat kendilerinin iki taraftan birine karar vermediklerine inanırlar.²⁶

derken agnostisizmin aynı türünden bahsetmektedir.

Bu noktada Tanrının ne varlığına ne de yokluğuna inanan, bu konuda kararsız olan böyle insanlar var mıdır, diye düşünülebilir.

Bu soru bir hayret, şaşkınlık yanında böyle bir insanın var olma ihtimaline yönelik ciddi bir şüpheyi de ima etmektedir. Elbette Tanrı’ya kesin bir şekilde inanmış, O’na teslim olmuş ve hayatın O’nsuz hiçbir anlamı olmayacağını düşünen bir teist için bu tarz bir agnostisizm imkânsız gibi görünebilir. Sözgelimi, Tolstoy’un şu sözleri böyle bir bakış açısını yansıtmaktadır:

Dinin özü tamamen şu sorunun cevabında yatar: Neden varım ve beni çepeçevre kuşatan şu sonsuz evrenle ilişkim nedir? Bu nedenle, insanın kalbinin olmaması mümkün olmadığı gibi bir dininin (yani, dünyayla her hangi bir ilişki biçiminin) olmaması da mümkün değildir. Aynı kalbinin olduğunu bilmeyen kişi gibi bir dininin olduğunu bilmeyen biri de olabilir. Fakat birinin dinsiz yaşaması kalpsiz yaşamasından daha olası değildir.²⁷

Görüldüğü gibi Tolstoy için bırakın agnostik tavrı, ateist bir yaşam biçimi dahi mümkün görünmemektedir. Fakat bu tutum incelendiğinde, bu bakış açısına yön veren hareket noktasının sarsılmaz kesin bir inanç ve kararlılık olduğu görülecektir. Böyle bir kesin inanç ve kararlılık perspektifinden bakıldığında agnostiğin durumunu ve zihin yapısını anlamak, onunla entelektüel bir empati kurmak mümkün olmaz.

Kanaatimizce, agnostisizmin bu türü, daha çok bir kararsızlık, imanî konularda kafa karışıklığı veya ilgisizlik durumu olarak değerlendirilmelidir. Aslında bu anlamda her hangi bir konuda kararsızlık, kafa karışıklığı veya ilgisizlik

25 Nicholas Everitt, *The Non-Existence of God*, Routledge, London, New York 2004, s. 14.

26 Kai Nielsen, *Atheism and Philosophy*, Prometheus Books, New York 1985, s. 51.

27 Leo Tolstoy, *Confessions*, yy., 1879.

yaşayan ve bu nedenle o konuda bir yargıya ulaşamamış, tabiri yerindeyse ârafta kalmış kişi, o konunun agnostığıdır.

Charles Darwin'in 1879'da Mr. J. Fordyce'a yazdığı bir mektupta dinle ilgili görüşlerini açıklarken kullandığı ifadeler, kanaatimizce zayıf agnostisizmin içerdiği kafa karışıklığı ve karasızlığı en güzel şekilde ifade ediyor:

Bu [dini] konulardaki yargılarım sürekli dalgalanıyor.. Bu dalgalanmaların en uç noktalarında dahi, Tanrı'nın varlığını inkâr etme anlamında bir ateist hiçbir zaman olmadım. Genellikle (ve yaşım ilerledikçe giderek daha fazla bir şekilde), fakat her zaman değil, agnostikliğin benim zihin durumumu tasvir etmede daha uygun olabileceğini düşünüyorum.²⁸

Agnostikliği karasızlık ve kafa karışıklığı olarak ele alan tesitler de ateistler de agnostisizmin bu yönünü eleştirmekte ve yetersiz bir durum olarak görmektedirler.

Sözgelimi kararlı bir ateist olan Richard Dawkins, *Tanrı Yanılgısı* isimli eserinde bu konuya özel bir başlık açarak agnostisizmi, ateizm perspektifinden eleştirir. "Agnostisizmin Sefaleti" başlığını kullandığı bölümde Dawkins, Plantinga ve Rowe gibi agnostisizmin iki çeşidi olduğunu belirtir. İlk çeşidinde agnostik, yeterli delile sahip olmaması nedeniyle Tanrı hakkında 'henüz' bir yargıya ulaşmamış kişidir. Dawkins buna geçici agnostisizm adını verir.²⁹ Bu bizim zayıf agnostisizm dediğimiz şeydir. İkinci çeşidinde ise agnostik, Tanrı hakkında lehte veya aleyhte bir bilgiye ulaşılmasını imkânsız gören kişidir. Dawkins bu çeşit agnostisizme kalıcı (sürekli) agnostisizm der ki biz burada buna güçlü agnostisizm dedik.³⁰

Dawkins'e göre hakkında tartışmanın devam ettiği ve yeterli delilin bulunmadığı konularda kesin bir hükme varmayı reddetmek anlamında agnostiklik zekice bir tutum olsa da Tanrı'nın varlığı böyle bir konu değildir. Çünkü Tanrı'nın varlığı ile ilgili konuya bilim açısından bakılarak nihai bir cevap verilebilir. Bu nedenle ona göre, Tanrı'nın yokluğu ile ilgili kanıtları öğrenene kadar geçici bir agnostisizm makul görünse de Tanrı'nın ne varlığının ne de yokluğunun asla bilinmeyeceği, bunun insan kapasitesinin dışında olduğunu ileri süren kalıcı agnostisizm akıllıca bir tutum değildir. Zira bu agnostisizm, Tan-

28 Charles Darwin, *The Life and Letters of Charles Darwin*, ed. by Francis Darwin, William Clowes and Sons Press Limited, London 1887, vol. I, Ch. VIII, s. 305.

29 Richard Dawkins, *The God Delusion*, Transworld Publishers-Bantam Press, 2006, s. 47.

30 Aynı yer.

rı'nın var olma ihtimalinin yok olma ihtimaliyle eşit olduğu varsayımına dayanır.³¹ Hâlbuki Dawkins'e göre durum kesinlikle böyle değildir. O, delillerde böyle bir eşitliğin olmadığını, delillerin Tanrı'nın yokluğu yönünde biriktiğini yukarıda adı geçen kitabı boyunca göstermeye çalışır.

Agnostisizmdeki kararsızlığı ateistler, bir yetersizlik olarak görüp bu yönde eleştirirlerken, agnostisizmin bu formunu benimsemiş düşünürler için durum hiç de böyle değildir. Açıkçası bu tür agnostikliği anlamak için bu şekilde inanan ve bunu deklare eden kişilerin hayata nasıl baktıklarına ve nasıl düşündüklerine eğilmek gerekir. Sözgelimi Hıristiyan bir ilahiyatçı ve İncil yorumcusu olmasına rağmen agnostik olduğunu açıkça dile getiren Henry Cadbury'in (1883–1974) Harvard Divinity School'da 1936'da öğrencilere hitap ederken kullandığı şu sözlerine bakalım:

Pek çok öğrenci... benim Tanrı'nın varlığına veya ruhun ölümsüzlüğüne inanıp inanmadığımı ve bunun gerekçesini öğrenmek istiyor. Onlar, bu konuları bir yargıya bağlamadan havada bırakmayı imkânsız görüyorlar veya din için son derece tehlikeli addediyorlar. Ben ise bu konuları karara bağlamamakta herhangi bir imkânsızlık görmüyorum. Fakat diğer insanların farklı olduğunu anlıyorum. Onlar, tüm dini hayatlarının teolojik sorular karşısında kesin yargılara dayanması gerektiğini düşünüyorlar... Ben kendimi ne coşkulu bir teist ne de kararlı bir ateist olarak tanımlayabilirim. Ayrıca kesin yargıda bulunmaktan ve ateşli taraftarlıktan kaçındığım ve bu şekilde davranmanın mümkün olabileceğine inandığım yegâne alan teolojik sorular alanı da değil. Öğrencilerim, kesin bir yargıda bulunmamanın bana en iyi akli tutum olarak görüldüğü konular arasında tarihle ilgili sorular olduğunu bilirler. Mesela, [Yeni Ahit'deki] Pavlus'un Selaniklilere yazdığı iki mektuptan hangisinin önce yazıldığı böyle bir sorudur.³²

Yine Arjantinli agnostik şair ve edebiyatçı Jorge Luis Borges (1899 –1986),

agnostik olmak demek, her şeyin olası olması, hatta Tanrı ve Kutsal Teslis'in bile olası olması demektir. Bu dünya o kadar gariptir ki, her şeyin olması ya da olmaması mümkündür. Agnostik olmak, benim uzun, harika ve tamamen esrarengiz bir yaşam sürmemi sağladı ve beni daha hoşgörülü yaptı. Kişisel olarak ben ölmekten de korkmuyorum.³³

31 Dawkins, *age*, s.48 vd.

32 Konuşmanın yeniden basımı için bkz: Henry Joel Cadbury, "My Personal Religion", *The Journal of the Quaker Universalist Fellowship*, No: 35, Fall and Winter 2000, <http://www.universalistfriends.org/UF035.html#Cadbury>, (erişim tarihi: 03.02.2012)

33 I. Shenker, "Borges, A Blind Writer With Insight", *The New York Times*, 06.04.1971, <http://www.nytimes.com/books/97/08/31/reviews/borges-insight.html> (erişim tarihi:

derken, bir agnostiğin bakış açısından agnostik olmanın nasıl bir duygu olduğunu tarif eder.

Görüldüğü gibi agnostisizmin zayıf formu, geçici bir kararsızlık ve kafa karışıklığı şeklinde karşımıza çıkabileceği gibi kalıcı bir kararsızlık veya ilgisizlik durumu olarak da karşımıza çıkabilmektedir. Fakat her halükarda bu tür bir agnostisizm pek fazla felsefî değere sahip değildir. Çünkü bu geçici bir kararsızlık veya kalıcı bir ilgisizlik durumudur ve epistemolojik bir temellendirme içermemektedir. W. Rowe da “zayıf agnostisizmin, felsefî bir pozisyon olarak savunulması gerekmez” diyerek aynı noktaya parmak basar.³⁴ Hatta bu tür bir agnostisizm bazı durumlarda dini konulara ve Tanrı’ya karşı tam bir kayıtsızlık, bir apateizm şeklinde de tezahür edebilir.

Ancak Tanrı hakkında nihai karar vermekten kaçınmayı epistemolojik bir duruş olarak gören ve tabiri yerindeyse bu kararsızlığı kararlı bir şekilde savunarak zayıf agnostisizmi felsefî açıdan temellendirmeye çalışan düşünürler de vardır.

Anthony Kenny, böyle bir agnostisizmi savunur. O, *What I Believe? (Neye İnanıyorum?)* isimli eserinde, “Sahip olunması gereken doğru tutum, ne teizm ne de ateizmdir, bilakis agnostisizmdir” dedikten sonra agnostisizmi, “kişinin Tanrı’nın var olup olmadığını bilmediği tutum” diye tanımlar.³⁵

Kenny’e göre teizmin rasyonelliği tartışmasında temel ve belirleyici soru, Tanrı’nın varlığına inanmanın gerekçelendirilip (*justified*) gerekçelendirilemeyeceğidir. Bu da Tanrı’nın varlığı ile ilgili delillerin geçerliliğine bağlıdır. Bu çerçevede Kenny, Tanrı’nın varlığı ile ilgili zayıf agnostik duruşunu şöyle temellendirir:

Ben, Tanrı’nın varlığı lehinde ikna edici herhangi bir delil bilmiyorum. Hepsinde de boşluklar bulabileceğimi düşünüyorum. Eşit ölçüde, Tanrı’nın varlığı aleyhine ikna edici herhangi bir delil de bilmiyorum. Tanrı’nın varlığı aleyhine ileri sürülen bildiğim deliller içinde de eşit ölçüde boşluklar bulabilirim. Bu sebeple Tanrı’nın varlığı ile ilgili benim kişisel duruşum agnostiktir.³⁶

Kenny agnostiği, Tanrı’nın var olup olmadığını ve Tanrı kavramının tutarlı

04.02.2012)

34 Rowe, “Agnosticism”, s. 10.

35 Anthony Kenny, *What I Believe?*, Continuum Books, New York, London 2006, s. 21.

36 Anthony Kenny, *What is Faith? Essays In The Philosophy Of Religion*, Oxford University Press, Oxford, New York 1992, s. 57-58.

olup olmadığını *bilmeyen* kişi diye tanımlar.³⁷ Ona göre hem teist hem de ateist yeterince kuşkucu değildir. Kenny, ellerinde olan delillerin ötesine geçtikleri ve inançlarını gerekçelendiremedikleri (*justified*) için teistleri de ateistleri de safdil olarak niteler ve epistemolojik duruşlarını rasyonel olarak görmez. Tanrı'nın varlığı konusunda yegâne rasyonel duruş, bu konuda nihai karardan kaçınan agnostik duruştur.³⁸ Şu sözleri Kenny'in bu konudaki tutumunu özetler niteliktedir: "Bir bilgi iddiasında bulunmak gerekçelendirme gerektirir, fakat bilgisizlik itiraftan başka bir şeye gereksinim duymaz."³⁹

Görüldüğü gibi Kenny, teist ve ateist duruşları aynı ölçüde dogmatik bulduğu için reddetmektedir. Öyle görünüyor ki agnostisizmin bu formu, taraftarlarına dogmatizmden uzak yegâne görüş olarak görüldüğü için cazip gelmektedir. Bununla birlikte agnostisizmin dogmatiklik içermediği görüşü tartışmalıdır, fakat bu tartışma girişte de belirttiğim gibi başka bir makalenin konusudur ve o nedenle burada ele alınmayacaktır.

4. Güçlü Agnostisizm

Güçlü agnostisizm, felsefi agnostisizm diye de adlandırılabilir. Yukarıda ifade ettiğimiz gibi agnostisizmin güçlü formunu savunan kişi, Tanrı'nın varlığı hakkında sadece kanıtlara sahip olmadığını ileri sürmekle kalmaz aynı zamanda bu tür kanıtların hiç kimse için bulunmadığını, hiç kimsenin Tanrı'nın var olduğunu bilme imkânının bulunmadığını dolayısıyla teizmin rasyonel olarak gerekçelendirilmesinin mümkün olmadığını da ileri sürer.⁴⁰

Agnostisizm teriminin mucidi de olan Thomas Huxley güçlü anlamda bir agnostisizmin savunucusudur. O, daha önce aktardığımız bir ifadesinde bunu açıkça dile getiriyordu: "Bense böyle bir [varoluşla ilgili] bilgiye sahip olmadığım dan ve varoluş sorununu çözemediğimden neredeyse eminim. Ayrıca bu

37 Kenny, *age*, ss. 58-59.

38 Aynı eser, ss. 59-60.

39 Aynı yer.

Yakın dönem düşünürlerinden olan Paul Draper de agnostisizme Kenny gibi yaklaşmakta ve kararsızlığını epistemolojik bir çerçevede savunmaktadır. Bk. Paul Draper, "Seeking But Not Believing: Confessions of a Practicing Agnostic", *Divine Hiddenness: Essays*, edited by Daniel Howard-Snyder and Paul K. Moser, Cambridge University Press, 2002.

40 Plantinga, "Agnosticism", s. 223; Rowe, "Agnosticism", s. 10.

sorunun çözülemez olduğuna güçlü bir inancım var.”⁴¹

William Clifford, Bertrand Russell, Robert Ingersoll gibi birçok meşhur agnostiğin güçlü agnostik olduğunu söyleyebiliriz. Aslında daha önce de ifade ettiğimiz gibi felsefi ilginin konusu olan agnostisizm, büyük ölçüde güçlü agnostisizmdir.

Sözgelimi Bertrand Russell “agnostik, Tanrı ve öte dünya hayatı gibi konuların bilinmesinin imkânsız olduğunu -veya imkânsız değilse dahi en azından günümüzde imkânsız olduğunu- düşünür.” derken agnostisizmin söz konusu güçlü formunu göz önünde bulundurmaktadır.⁴²

“Agnostik sadece ‘Ben bilmiyorum’ demez. O, bir adım daha ileri gider ve büyük bir vurguyla ‘Sen de bilmiyorsun’ der.”⁴³ Robert Ingersoll’un bu sözleri, agnostisizmin güçlü formunu dile getirmektedir.

Yine mesela, Amerikalı yazar ve politikacı olan George Lincoln Rockwell, otobiyografisinde dini inançlarla ilgili görüşünü açıklarken kullandığı ifadelerde agnostisizmi güçlü anlamında kullandığı görülmektedir: “Ben bir agnostiğim ve bununla şunu kastediyorum: Yaşamın ve sonsuzluğun gizemi ile ilgili ileri sürülen bütün öneri ve açıklamalar karşısında, ‘Ben bilmiyorum ve senin ve başka herhangi bir insanın da bilebileceğine inanmıyorum’ diye karşılık veririm.”⁴⁴

Agnostisizmin daha popüler olan zayıf formunda bir kararsızlık ve yargısızlık varken güçlü formunda bu durumdan söz edilemez. Aksine onda dini konuların bilinmezliği ile ilgili kararlı ve sistematik bir tavır alış vardır.

5. Agnostisizmin Ateizmden Farkı

Agnostisizm ile ateizmin çeşitlerini dikkate almadan ikisi arasında doğrudan bir karşılaştırma yaparak farklarını incelemek yanlış olur. Zira buraya kadar yaptığımız incelemelerden de anlaşılacağı üzere birbirinden oldukça farklı iki agnostik tutum olduğu ortaya çıkmıştır. Bu tutumlar ateizmle ilişkisi açısından

41 Huxley, “Agnosticism”, s. 238.

42 Bertrand Russell, “What is an Agnostic?”, *The Basic Writings of Bertrand Russell*, ed. by Robert E. Egner and Lester E. Denonn, Routledge Classics, London, New York 2009, s. 557.

43 Tom Flynn, “Robert G. Ingersoll”, *Icons Of Unbelief: Atheists, Agnostics and Secularists*, edited by S. T. Joshi, Greenwood Press, Westport, Connecticut, London 2008, s. 182.

44 George Lincoln Rockwell, *This Time the World*, Parliament House, 1963, s. 52.

incelendiğinde farkları daha da belirgin hale gelmektedir. Öyleyse ateizmle ilişkisi açısından zayıf ve güçlü agnostisizmi ayrı ayrı ele alıp değerlendirmek uygun olacaktır.

Agnostisizmin zayıf formu ateizm ile karşıtlık halindedir. Zira ateist, Tanrı'ya inanmayan, Tanrı'nın varlığını reddeden kişi iken agnostik, bu formunda Tanrı'yla ilgili görüşünü, inancını askıya almış kişidir. Diğer taraftan agnostisizmin zayıf formu, teizmle de karşıtlık içindedir. Zira rahatlıkla anlaşılacağı gibi, teist Tanrı'ya inanırken ve bundan kuşku duymazken, zayıf formu içindeki agnostiğin Tanrı'ya inancı bulunmamakta, daha doğrusu bu konuda kesin bir yargıya varamamaktadır.

Güçlü agnostisizmin ateizm ilişkisi zayıf agnostisizminden oldukça farklıdır. Agnostisizmin zayıf anlamında, Tanrı'nın varlığı veya yokluğuna inanmada bir kararsızlık, hükümsüzlük varken güçlü agnostisizmde böyle bir durum yoktur. Güçlü agnostisizm daha çok insan bilgisinin sınırları ile ilgili "epistemolojik bir tavır" alıştıdır. Bu tavır alışın özünü, insanın bilmediği, hakkında kanıt sahibi olmadığı şeye "inanmaması" gerektiği ilkesi oluşturur. Bu nedenle güçlü agnostisizm, pratikteki sonucu itibarıyla yani Tanrı'ya inanmama açısından ateizmden çok da farklı değildir.

Güçlü agnostikler, Tanrı'ya ve dine inanmadıklarını açıkça ifade ederler. Sözelimi yukarıda adı geçen Amerikalı meşhur agnostik Robert Ingersoll, "Why Am I An Agnostic?" (Neden Agnostiğim?) isimli yazısında şöyle der:

Sonra ben kendime şu soruyu sordum: Dünyanın gidişatına yön veren ve bütün sebeplerin kendisine boyun eğdiği doğüstü bir güç, nedensiz bir ruh, yüce bir Tanrı, külli bir irade var mı? Ben bunu reddetmiyorum. Bilmiyorum- fakat inanmıyorum da. [...] Bilmiyor iken dürüst olabiliriz. Eğer öyleyse, o zaman bize bilinenlerin sınırının ötesinde ne var diye sorulduğunda, 'bilmiyorum' demeliyiz.⁴⁵

Fakat öte yandan güçlü agnostikler, kendilerini ateist olarak tanımlamaktan da kaçınırlar. Bunun nedenini onların Tanrı'ya inanmama 'gerekçelerinde' aramak gerekir. Zira onlara göre ateist, Tanrı'nın varlığına inanmamakla kalmıyor, Tanrı'nın yokluğundan emin olduğunu, hatta bunun kanıtlarına sahip olduğunu iddia ediyor. Hâlbuki agnostisizmin hem zayıf hem de güçlü formu-

45 Robert Green Ingersoll, "Why Am I An Agnostic?", 1896, Electronic Publishing, Bank of Wisdom, http://www.infidels.org/library/historical/robert_ingersoll/why_i_am_agnostic.html (erişim tarihi: 02.02.2012).

na göre Tanrı'nın varlığı kadar yokluğu da ispatlanamaz ve bilinemez. Dolayısıyla ateist, 'yokluğu hakkında kanıt olduğu için' Tanrı'ya inanmazken agnostik, 'bu konuda herhangi bir bilgi elde edilemeyeceğini düşündüğü için' inanamamaktadır.

Görüldüğü gibi bu, oldukça felsefî bir ayrımdır ve bu ayrıma göre kullanılan agnostik ve ateist terimleri de tamamen felsefî birer teknik terim olarak kullanılmaktadır. Bu nedenle terimlerin popüler kullanımlarını dikkat almak bu noktada yanıltıcı olabilir. Zira popüler kullanımı açısından Tanrı'ya inanan herkese ateist denir. Yine dindar bir teist, Tanrı'ya inanan herkesi ateist olarak görüp, niteleyebilir. Bu nedenle terimlerin popüler kullanımını dikkate alan sıradan insan açısından ateist ve güçlü agnostik arasında bir fark olmayacaktır. Fakat öte taraftan agnostikler, ayrıma felsefî olarak bakıldığında ateistlerle aralarında önemli ve köklü farklar bulunduğunu düşünmektedirler.

Güçlü agnostisizm denince ilk akla gelen filozoflardan olan Bertrand Russell'ın aşağıdaki ifadeleri bu tespitlerimizi net bir şekilde dile getirmektedir.

Bir filozof olarak, eğer ben tamamen felsefecilerden oluşan bir dinleyici kitlesine hitap ediyorsam, kendimi agnostik olarak tanımladığımı söylemem gerekir. Çünkü Tanrı'nın var olmadığını kanıtlayacak güçte bir argümanın olduğunu düşünmüyorum. Diğer taraftan, sokaktaki insanın hakkımda doğru izlenim sahibi olması çabası içinde olacaksam sanırım şunu söylemem gerekir ki ben bir ateistim. Çünkü Tanrı'nın var olmadığını ispat edemem dediğimde, ona şunu da eklemem gerekir: Aynı şekilde Yunan mitolojisindeki Tanrıların var olmadığını da ispatlayamam.⁴⁶

Russell'a göre hem ateist hem de teist Tanrı'nın var olup olmadığının bilinebileceği konusunda hemfikirdir. Teistler Tanrı'nın var olduğunu 'bilebiliriz' derken ateistler de Tanrı'nın var olmadığını 'bilebiliriz' derler. Güçlü agnostisizmi savunan Russell'a göre agnostik, Tanrı'nın varlığını kabul ve reddetmek için yeterli delil bulunmadığını düşündüğünden her iki tutumdan da ayrılır. Bununla birlikte agnostik, ateistten farklı olarak Tanrı'nın varlığını imkânsız görmez, fakat teistten farklı olarak da oldukça olasılık dışı görür. Bu nedenle de inanmaya değer bulmaz. Bu son özelliği agnostiği ateiste yaklaştırır.⁴⁷

Russell agnostiğin bu tutumunun, Zeus, Hera, Poseidon gibi Antik Yunan

46 Bertrand Russell, "Am I An Atheist Or An Agnostic? A Plea For Tolerance In the Face of New Dogmas", *Bertrand Russell on God and Religion*, ed. by Al Seckel, Prometheus Books, 1986, s. 84.

47 *Aynı eser*, s. 557.

Tanrıların var olduklarını destekleyen herhangi bir bilgi/delil olmadığı için bunlara inanmayan kişinin tutumuna benzediğini savunur. Yunan Tanrılarına inanmayan kişiye, “bunların var olmadıklarını nereden biliyorsun, var olmadıklarını hadi ispatla” dense, o kişi bir ispat getiremeyecektir ve var olmadıklarını da bilmediğini söyleyecektir. Fakat onların var olduklarına dair kanıt da olmadığı için var olmalarını pek olası görmediğinden onlara yine de inanmayacaktır. İşte Russell, bir agnostik Tanrı'nın varlığını ancak Antik Yunan Tanrılarının varlığı kadar olası gördüğünden ona inanmadığını belirtir.⁴⁸

Özetle Russell'a göre agnostik, pratikte ateist gibi inanır ve davranır ama epistemolojik gerekçesi ve duruşu ateistinkinden farklıdır; bu da onları inkâra karşı daha çekingen ve şüpheli yapar.

Russell'ın çözümlemesi ateizm ve agnostisizm arasındaki epistemolojik farkı oldukça belirgin hale getirmektedir. Ne var ki, bu ayırmaya daha dikkatli bakıldığında onun bir takım güçlükler hatta hatalar içerdiği görülür. Öncelikle Russell'ın, agnostisizmin sadece güçlü anlamını dikkate aldığını ve zayıf agnostisizmi adeta yok saydığını söyleyebiliriz. Diğer taraftan o, ateizmi de belli bir anlamda kullanmakta ve farklı ateizm çeşitlerini göz ardı etmektedir.

Ateizm-agnostisizm ayrımı üzerine çözümlemeler yapan başka bazı filozoflar ateizmin farklı türlerini dikkat almak gerektiğine değinirler. Bu çerçevede mesela Antony Flew, ateizmin güçlü ve zayıf türlerini, pozitif ateizm ve negatif ateizm diye adlandırarak aralarında fark görmekte, agnostisizmi de bu farka göre konumlandırmaya çalışmaktadır.

Flew'a göre pozitif ateist, Tanrı'nın varlığını açıkça reddeden kişidir. Bu anlamında ateist terimindeki 'a' ön-eki, terime zıtlık, karşıtlık katmaktadır. Teist, Tanrı'nın varlığını açıkça kabul eden ve bundan emin olan demek olduğuna göre, ateist de bu pozitif anlamında “Tanrı'nın varlığını kabul etmeyen ve yokluğundan emin olan kişi” olmaktadır.⁴⁹

Fakat Flew'a göre ateist terimindeki 'a' ön-eki, zıtlık karşıtlık anlamında değil de 'amoral', 'asimetrik' veya 'asosyal' kelimelerindeki gibi sadece “bir şey olmayan” anlamında da ele alınabilir. Bu durumda ateist, pozitif bir biçimde

48 Russell, agm, s. 557.

49 Antony Flew, “The Presumption of Atheism”, *A Companion to Philosophy of Religion*, 2. edition, edited by Charles Taliaferro, Paul Draper and Philip L. Quinn, Blackwell Publishing Ltd., 2010, s. 451.

Tanrı'nın varlığını reddeden veya yokluğunu savunan kişi değil basitçe "teist olmayan kişi" demektir. Flew terime yüklediği bu ikinci anlama "negatif ateizm" der.⁵⁰

Flew ortaya koyduğu pozitif ve negatif ateizm kavramlarına göre agnostisizmin bunlardan farkını belirtmeye çalışır. Ona göre agnostik, Tanrı'nın var olup olmadığını bilemeyeceğimizi savunmakla Tanrı kavramının kendisinin geçerli ve anlamlı olduğunu kabul etmektedir. Fakat Flew'a göre negatif ateistlerin böyle düşünmesi için bir neden yoktur. Hatta Flew'a göre Tanrı kavramını hiç duymamış ve bu kavramla hiç tanışmamış insanlar da negatif ateist olarak değerlendirilmelidir. Dolayısıyla Flew'a göre agnostisizm, Tanrı'nın var olduğunu söylemenin bir anlam ifade ettiğine inanmayı içerirken ateizm -en azından negatif formunda- Tanrı kavramının anlam taşıdığına inanmayı gerektirmez.⁵¹

Fakat Kenny'in de belirttiği gibi Flew'ün pozitif ve negatif ateizm ayrımı kabul edilse dahi agnostisizmle ilgili söyledikleri doğru kabul edilemez. Zira agnostisizmin temeli bilinmezciliktir. Bu bilinmezciliğin içine Tanrı'nın var olup olmadığı girmediği gibi, Tanrı kavramının anlamlı olup olmadığı da pekâlâ girebilir. Bu nedenle agnostiklerin Tanrı kavramının anlamlı olduğuna inanması gerektiğini ileri sürmek hiç de gerçekçi değildir.⁵²

Kenny kendi bakış açısına göre teizm, ateizm ve agnostisizmi tekrar tanımlar ve tasnif eder. Bunu yaparken teizmi de ikiye ayır ve onları pozitif ve negatif teizm olarak adlandırır. Pozitif teizm, pozitif olarak Tanrı'nın varlığını kabul eden ve buna canı gönülden inanan kişinin pozisyonudur. Negatif teizm ise, basitçe ateist olmamaktır. Kenny, Flew'ün pozitif ve negatif ateizm ayrımını ve bunlara verdiği anlamları aynen kabul eder ve bu doğrultuda agnostisizmin bu terimlerle ilişkisini yeniden tanımlar. Ona göre agnostik, Tanrı kavramının tutarlı olduğuna pozitif bir şekilde inanan kişi olarak değil de, bunu bilmeyen kişi olarak tanımlanmalıdır. Bu tanımdan hareketle Kenny, negatif teist ve negatif ateistin agnostik olarak nitelenebileceğini savunur.⁵³

Görüldüğü gibi Russell'ın aksine Kenny'in agnostisizm ile ilgili ayrımları, ateizm ve teizmin pozitif ve negatif formlarını dikkate almaktadır ve bu

50 Flew, *agm*, s. 451.

51 Aynı yer.

52 Kenny, *What is Faith? Essays in The Philosophy of Religion*, s. 58.

53 *Aynı eser*, s. 59.

yönüyle Russell'inkilere göre daha inceliklidir. Zira bu yaklaşım sonucunda karşımıza beş kavram çıkmaktadır: Pozitif teizm, negatif teizm, pozitif ateizm, negatif ateizm ve agnostisizm. Bununla birlikte Kenny de, ayrımlamalarını yaparken agnostisizmin güçlü ve zayıf formlarını dikkate almamıştır. O yaklaşımlarında yalnızca agnostisizmin zayıf formunu göz önünde bulundurmuş ve tasniflerini de buna göre yapmıştır. Kanaatimizce Kenny'in yaklaşımının eksik yönü budur.

Agnostisizmi de güçlü ve zayıf agnostisizm şeklinde ikiye ayırarak teizm ve ateizm türlerinin yanına koyduğumuzda karşımıza altı farklı felsefi kavram çıkar: Pozitif teizm, negatif teizm, pozitif ateizm, negatif ateizm, güçlü agnostisizm ve zayıf agnostisizm.

Bu noktada soru şudur: Karşımızdaki altı farklı kavrama denk gelen altı farklı duruş ve tutum gerçekten var mıdır?

Bu sorunun cevabını kısmen Kenny'nin çözümlerinde gördük. O, negatif teizm ile negatif ateizmin agnostikle aynı tutulabileceğini savunmaktaydı. Bu durumda Kenny'e göre altı farklı kavramdan söz ediyor olsak da Tanrı'nın varlığı ile ilgili gerçekte üç tavır alış bulunmaktadır: i.) pozitif teizm: Tanrı'nın varlığını açıkça kabul etmek ve buna şüphe duymadan inanmak, ii.) pozitif ateizm: Tanrı'nın varlığını kesin bir biçimde reddetmek veya yokluğuna şüphe duymaksızın inanmak, iii.) agnostisizm: Tanrı'nın varlığı ve yokluğu konusunda bilgisiz, yargısız ve kararsız kalmak. Kenny bu tür agnostisizmin –ki bunun zayıf agnostisizm olduğunu belirtmiştik- negatif teizm ve negatif ateizmle aynı tavır anlamına geldiğini ifade etmektedir.

Kenny'in çözümlemesi, en azından iki şeyi ortaya koymaktadır: Birincisi; agnostisizm, pozitif ateizm ve pozitif teizmden tamamen farklı bir tavidir. İkincisi; zayıf agnostisizmi, negatif teizm ve negatif ateizmden ayırmak hiç de kolay değildir. Bununla birlikte Kenny, kendisi zayıf bir agnostik olduğu için, çözümlerini hep bu açıdan yapmıştır. Konuyu güçlü agnostisizm açısından incelememiştir. Acaba güçlü agnostisizmi negatif teizm veya negatif ateizmle aynı görmek mümkün müdür? Yine negatif de olsa teizm ve ateizmi, agnostisizmin zayıf formuyla aynı görmek ne kadar doğrudur?

Bu soru bizi, söz konusu kavramlar üzerine daha fazla düşünmeye ve onlarla ilgili daha fazla analiz yapmaya zorlamaktadır. Aslında kendini teist, ateist veya agnostik olarak tanımlayan birçok insanın bu ince ayrımları dikkate aldığını düşünmüyorum. Belki de bu nedenle onlar kendilerini tanımlarken zannettikleri kişi değillerdir! Başka bir ifadeyle, belki de kendini agnostik ola-

rak tanımlayan bazı kişiler gerçekte birer ateist; ya da kendilerine ateist diyenlerin bir kısmı gerçekte agnostik olabilirler. Fakat her ne olursa olsun bu tür kavramlar üzerine konuşan ve analiz yapan felsefecilerin bu ayrımları önemsemeleri ve belirginleştirmeleri akıl yürütmelerinin ve yargılarının güvenilirliği açısından gereklidir. Dolayısıyla sıradan insanlar bu ayrımlar üzerinde durmayabilir hatta bunları gereksiz de bulabilir, fakat sağlıklı bir felsefî soruşturma için açıklık ve seçiklik önemlidir. Bu nedenle bu kavramlar arasındaki ayrımları belirginleştirmek felsefenin ve felsefecinin asli görevleri arasındadır ve olmalıdır.

Bu açıklamadan sonra, agnostisizm teizm ve ateizmin ayrımlarına tekrar dönmek istiyoruz. Önce teizm, ateizm ve agnostisizmin ikiye formundan ortaya çıkan altı farklı tavrın sahiçiliğı sorusunu ele alalım. Kanaatimizce bu soruya vereceğimiz cevap konuya nereden baktığımızla ve hangi soruyu sordumuzla yakından ilgilidir.

Sözgelimi konuya sadece 'inanma' ve 'inanmama' açısından bakıyor ve insanları -son derece sathi bir şekilde- yalnızca inananlar ve inanmayanlar diye kategorize ediyorsak bu durumda karşımıza iki kesim çıkar mü'minler ve inançsızlar. Bu bakış açısında ateist ile agnostiğın farkı yoktur. Böyle bir bakış açısı tüm renkleri 'koyu' ve 'açık' diye iki renk altında toplamaya benzer. Fakat böyle bir yaklaşımın son derece yüzeysel olduğu ve doğadaki çeşitliliğı ve nesnelerin renkleriyle ilgili bireysel sahiç durumları göz ardı ettiği ortadadır.

İnsanların Tanrı'nın varlığı konusunda veya dini açıdan kendilerini nasıl tanımladıklarını araştıran bir anket düzenlediğimizi düşünün. Ankete katılanlara sordığımız soruyu "Tanrı'ya inanıyor musun, inanmıyor musun?" şeklinden çıkarıp, biraz değiştirirsek cevapların çeşitleneceğini rahatlıkla görebiliriz. Mesela, inanmak/inanmamak terimleri yerine "inkâr etmek/inkâr etmemek" terimlerini koyarak aynı soruyu insanlara yönelttiğimizde, Tanrı'ya inanmadığını rahatlıkla söyleyen bazı kişilerin, inkâr etmeye gelince bunu rahatlıkla kendileri için söyleyemedikleri ortaya çıkacaktır. Zira inkâr etmek, pozitif bir tavidir ve bu tavrı ortaya koymak için kararlı bir duruş, dogmatik bir bakış açısı gerekir. Bu nedenle Tanrı'ya inanmadığını söyleyen bazı ateistler, zihnen onun var olmadığını gerekçelendirmeye de istekli değillerdir. İşte bu tür ateizme negatif ateizm diyoruz. Diğer yandan kişi eğer ateizminde kararlı ve dogmatikse, Tanrı'ya hem inanmadığını hem de inkâr ettiğini rahatça düşünüp, dile getirebilir. Yine soruyu Tanrı'nın varlığını bilmek/bilmemek şeklinde sordumuzda da sonuçların değişeceğini söyleyebiliriz. Çünkü bu durumda Tanrı'ya gerek inanıyorum gerekse inanmıyorum diyenlerden kesin emin ol-

mayanlar, “Tanrı’nın var olduğunu biliyorum, bundan eminim” diyemeyeceklerdir.

Benzer bir durum teizm için de söz konusudur. Teizmi Tanrı’ya inananlar olarak tanımladığımızda karşımıza çıkacak kişilerle, “Tanrı’yı inkâr etmeyenler” diye tanımladığımızda karşımıza çıkacak kişiler farklı olacaktır. Pozitif teist, Tanrı’ya canı gönülden, şüphe duymaksızın inanan kişidir. Bu kişi aynı zamanda ateizmi de zihninde bir şık olarak net bir şekilde reddeder. Ancak zihinsel durum bu kadar net olmayan teistler de vardır. Onlar Tanrı’yı inkâr etmez, bu anlamda ateist değillerdir. Fakat Tanrı’yı tasdikleri de zayıf, belli belirsizdir. Denebilir ki negatif teizm ile negatif ateizm bir birlerine çok yakındır ve aralarındaki çizgi belli belirsizdir. Öyle ki bu çizgi kişi tarafından zaman zaman çok rahatlıkla aşılabilir.⁵⁴

Öyleyse soruya ‘inanma’ terimi yanında ‘inkâr etme’ terimi eklenince Tanrı ile ilgili tutumlar farklılaşabilmektedir. Soruya bir de ‘bilme’ (bilgi sahibi olmak) terimini üçüncü bir terim olarak eklersek, insan tutumlarının daha da farklılaştığını görüyoruz.

Bilmek ve inanmak ilişkisine bağlı olarak Tanrı’ya yönelik tutumlarla ilgili kombinasyonlar artmaktadır: 1. Bildiğini düşündüğü için inananlar (bu bilginin kaynağı kişi için akıl veya vahiy olabilir, fark etmez) (pozitif teistler), 2. Bildiğini düşündüğü için inkâr edenler (pozitif ateistler), 3. Bilmediğini düşündüğü için inkâr etmeyenler (negatif teistler), 4. Bilmediğini düşündüğü için iman etmeyenler (negatif ateistler), 5. Bilmediğini düşündüğü için ne iman eden ne de inkâr edenler (zayıf agnostikler), 6. Bilmediğini düşündüğü için inkâr edenler (güçlü agnostikler).

Bütün bu anlattıklarımız ışığında söz konusu 6 grupta ilgili özellikleri bir tabloda şöyle oynayabiliriz:

54 Nitekim bu konuda yapılan anketler görüşümüzü doğrular niteliktedir. Sözgelimi 2006 yılında Amerikan Üniversite ve Kolejerinde görev yapan profesörlerin dini inançları üzerine yapılan bir araştırmanın sonuçları şöyledir: “Tanrı var mı, yok mu bilmiyorum” şikkını ankete katılanların %13’ü işaretlerken, “Tanrı’ya inanmıyorum” şikkını işaretleyenlerin sayısı sadece %10’da kalmıştır. Öte yandan deneklerin %35’i “Tanrı’nın var olduğunu biliyorum, bu konuda hiçbir şüphem yok” derken, “Şüphelerim olsa da Tanrı’ya inandığımı hissediyorum” şikkını seçen denek sayısı %16 olmuştur. (Bk. Neil Gross and Solon Simmons, “The Religiosity of American College and University Professors”, *Sociology of Religion* Oxford University Press, Oxford 2009, vol. 70, no: 2, Advance Access Publication: doi:10.1093/socrel/srp026, s. 114).

Zihinsel Tutumlar ↓	TEİZM		ATEİZM		AGNOSTİSİZM	
	Pozitif Teizm	Negatif Teizm	Pozitif Ateizm	Negatif Ateizm	Güçlü Agnos- tisizm	Zayıf Agnosti- sizm
Kendi inancını tasdik	Var	Zayıf	Var	Zayıf	Var	Yok
Karşıt İnanç inkâr	Var	Yok	Var	Yok	Yok	Yok
Bilgi/Bilme iddiası	Var	Yok	Var	Yok	Yok	Yok

Aslında bu tablodan da anlaşılacağı üzere ve Kenny'in de dediği gibi negatif teizm, negatif ateizm ve zayıf agnostisizm arasında çok küçük bir fark vardır. Hatta bazen bu fark tamamen ortadan kalkabilmektedir. Bununla birlikte güçlü agnostisizm, inanma/inanmama açısından negatif ateizmden ziyade pozitif ateizme benzemektedir. Zira her ikisinde de inanmama vardır. Hatta bu açıdan onu pozitif ateizmin bir biçimi olarak görmek de mümkündür. Bu nedenle güçlü agnostisizme agnostik ateizm diyenler dahi bulunmaktadır.

Öte yandan güçlü agnostisizm, pozitif ateizmden (tablomuzda da görüleceği gibi) iki önemli noktada ayrılır. Birincisi; pozitif ateist, Tanrı'nın olmadığını "bildiği için" inanmadığını söylerken, güçlü agnostik Tanrı'nın var olup olmadığını "bilmediği için" inanmamaktadır. Diğer bir ifadeyle ilki (ateist), tabir yerindeyse "bildiğim için inanmıyorum" epistemolojik ilkesiyle hareket etmekte, ikincisi (agnostik) ise -Russell örneğinde olduğu gibi- "bilmediğim için inanmıyorum" ilkesinden hareket etmektedir. Dolayısıyla her ikisinin inanmama gerekçeleri arasında önemli bir fark vardır.

Bu önemli fark, güçlü agnostikle pozitif ateistin Tanrı'nın yokluğu konusuna bakışlarını da etkiler. Pozitif ateist, Tanrı'nın yokluğundan emin iken ve bu konuda kanıtları olduğunu düşünüyorken, güçlü agnostik Tanrı'nın varlığından emin olmadığı gibi yokluğundan da emin değildir (bu konuda bilgisi olmadığını düşünür). Bu konuda bir bilgisi olmadığını düşündüğü için ve bilgisinin olmadığı şeylere inanmayı uygun bir epistemolojik duruş olarak görmediği için Tanrı'ya inanmaz. Bu da güçlü agnostisizm ile pozitif ateizm arasındaki diğer önemli farkı oluşturur.

Bu durumda yukarıda sorduğumuz, "acaba güçlü agnostisizmi negatif teizm veya negatif ateizmle aynı görmek mümkün müdür?" ve "negatif de olsa teizm ve ateizmi, agnostisizmin zayıf formuyla aynı görmek ne kadar doğru-

dur?" sorularının her ikisini de cevap verebilecek bir noktaya gelmiş bulunuyoruz.

Çözümlemelerimiz ışığında güçlü agnostisizmi, negatif teizm ve ateizmle aynileştirmek doğru görünmemektedir. Hatta yukarıda belirttiğimiz gibi güçlü agnostisizm daha çok pozitif ateizmle benzerlik arz etmektedir.

İkinci sorunun cevabına gelince zihinsel bir tutum olarak zayıf agnostisizmi, pek çok durumda negatif teizm ve negatif ateizmden ayırt etmek güç olsa da yine de aralarında küçük farklar olduğu kanaatindeyiz. Şöyle ki; Tanrı'nın varlığını inkâr etmiyor olma hususunda negatif teist ile negatif ateist aynı çizgide olsalar da negatif teistte zayıf bir tasdik, negatif ateistte de zayıf bir inanmama vardır. İşte bu zayıf tasdik ve zayıf inanmama onları birbirinden ayırırken zayıf agnostikten de ayırır. Zira zayıf agnostisizm de tam bir yargısızlık durumu vardır; zayıf bile olsa bir tasdik veya inanmama bulunmamaktadır. Zayıf agnostiklik, bir kararsızlık durumudur. Bu da onu negatif teizm ve negatif ateizmden ayıran husustur.

Kaynakça

- 50 Voices Of Disbelief: Why We Are Atheists?, ed. by Russell Blackford and Udo Schüklenk, Wiley-Blackwell, 2009.
- Cadbury, Henry Joel, "My Personal Religion", *The Journal of the Quaker Universalist Fellowship*, Number 35, Fall & Winter 2000, [http://www.universalistfriends.org/UF035.html# Cadbury](http://www.universalistfriends.org/UF035.html#Cadbury).
- Clifford, William Kingdon, "İnanç Ahlakı", çev.: Ferit Uslu, *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, cilt: 5, sayı: 9, 2006.
- Çevik, Mustafa, *David Hume ve Din Felsefesi*, Dergah yay., 2006.
- Darwin, Charles, *The Life and Letters of Charles Darwin*, ed. by Francis Darwin, William Clowes and Sons Press, Limited, London, vol. I, 1887.
- Dawkins, Richard, *The God Delusion*, Transworld Publishers- Bantam Press, 2006.
- Draper, Paul, "Seeking But Not Believing: Confessions of a Practicing Agnostic", *Divine Hiddenness: Essays*, edited by Daniel Howard-Snyder and Paul K. Moser, Cambridge University Press, 2002.
- Everitt, Nicholas, *The Non-Existence of God*, Routledge, London, New York 2004.
- Flew, Antony, "Agnosticism" maddesi, *Encyclopædia Britannica, Online Academic Edition*, 2011, Web. 22 Aug. 2011, <http://www.britannica.com/EBchecked/topic/9356/agnosticism>.
- , "The Presumption of Atheism", *A Companion to Philosophy of Religion*, 2. edition, edited by Charles Taliaferro, Paul Draper and Philip L. Quinn, Blackwell Publishing Ltd., 2010.
- Flynn, Tom, "Robert G. Ingersoll", *Icons Of Unbelief: Atheists, Agnostics, and Secularists*, edited by S. T. Joshi, Greenwood Press, Westport, Connecticut, London 2008.
- Gross, Neil and Simmons, Solon, "The Religiosity of American College and University Professors", *Sociology of Religion*, 2009, 70:2, doi: 10.1093/socrel/srp026, Advance Access Publication: 29 May 2009.
- Gross, Neil and Simmons, Solon, "The Religiosity of American College and University Professors", *Sociology of Religion* 2009, 70:2, doi: 10.1093/socrel/srp026, Advance Access Publication: 29 May 2009.

- Gündüz, Şinasi, *Din ve İnanç Sözlüğü*, 1. Basım, Vadi Yayınları, Ankara 1998.
- Hallam, George W., "Source of the Word "Agnostic", *Modern Language Notes*, Vol. 70, No. 4 (Apr., 1955).
- Hepburn, Ronald W., "Agnosticism" *The Encyclopedia of Philosophy*, ed. Paul Edwards, Crowell Collier and Macmillan Inc., New York, London 1967.
- Huxley, Thomas, "Agnosticism and Christianity", *Collected Essays*, Volume V: Science and Christian Tradition, D. Appleton And Company, New York 1902.
- , "Agnosticism", *Collected Essays: Volume V: Science And Christian Tradition*, New York, D. Appleton And Company, 1902.
- Ingersoll, Robert Green, "Why Am I An Agnostic?", 1896, Electronic Publishing, Bank of Wisdom, http://www.infidels.org/library/historical/robert_ingersoll/why_i_am_agnostic.html.
- Kenny, Anthony, *What I Believe?*, Continuum Books, New York, London, 2006.
- , *What is Faith? Essays In The Philosophy Of Religion*, Oxford University Press, Oxford, New York 1992.
- Laertius, Diogenes, *Lives of Eminent Philosophers*, English Translation and ed. by R. D. Hicks, London: w. Heineman- NewYork: G. P. Putnam's Sons, Vol. II, 1925.
- Le Poidevin, Robin, *Agnosticism: A Very Short Introduction*, Oxford University Press, Oxford, New York 2010.
- Lightman, Bernard, *The Origins of Agnosticism: Victorian Unbelief And The Limits Of Knowledge*, The Johns Hopkins University Press, 1987.
- Nielsen, Kai, *Atheism and Philosophy*, Prometheus Books, New York 1985.
- Plantinga, Alvin, "Agnosticism" maddesi, *A Companion to Epistemology: Blackwell Companions to Philosophy*, Second Edition, edited by Jonathan Dancy, Ernest Sosa and Matthias Steup, Blackwell Publishing, Hong Kong 2010.
- Rockwell, George Lincoln, *This Time the World*, Parliament House, 1963.
- Rouch, Jonathan, "Let it Be", *Atlantic Monthly*, Vol. 291, Issue 4, May, 2003.
- Rowe, William L., "Agnosticism" *Routledge Encyclopedia of Philosophy*, ed. by E. Craig, London: Routledge. Retrieved February 09, 2012, from <http://www.rep.routledge.com/article/K001>.
- , "Agnosticism", *The Shorter Routledge Encyclopedia Of Philosophy*, edited by Edward Craig, Routledge Pub., London, New York 2005.
- Russell, Bertrand, "Am I An Atheist Or An Agnostic? A Plea For Tolerance In The Face Of New Dogmas", *Bertrand Russell on God and Religion*, ed. by Al Seckel, Prometheus Books, 1986.
- , "What Is An Agnostic?", *The Basic Writings of Bertrand Russell*, Ed. by Robert E. Egner and Lester E. Denonn, Routledge Classics, New York, London.
- Shenker, I., "Borges, A Blind Writer With Insight", *The New York Times*, 06.04.1971, <http://www.nytimes.com/books/97/08/31/reviews/borges-insight.html>.
- The *Ism Book*, <http://www.ismbook.com/>
- Tolstoy, Leo, *Confessions*, 1879.
- Türkben, Yaşar, "David Hume'un Agnostisizmi", *EKEV Akademi Dergisi*, Sayı: 47, Yıl: 15, 2011.